चतुर्दशः पाठः १४

भारतीय कालगणना

(पूरणी संख्या)

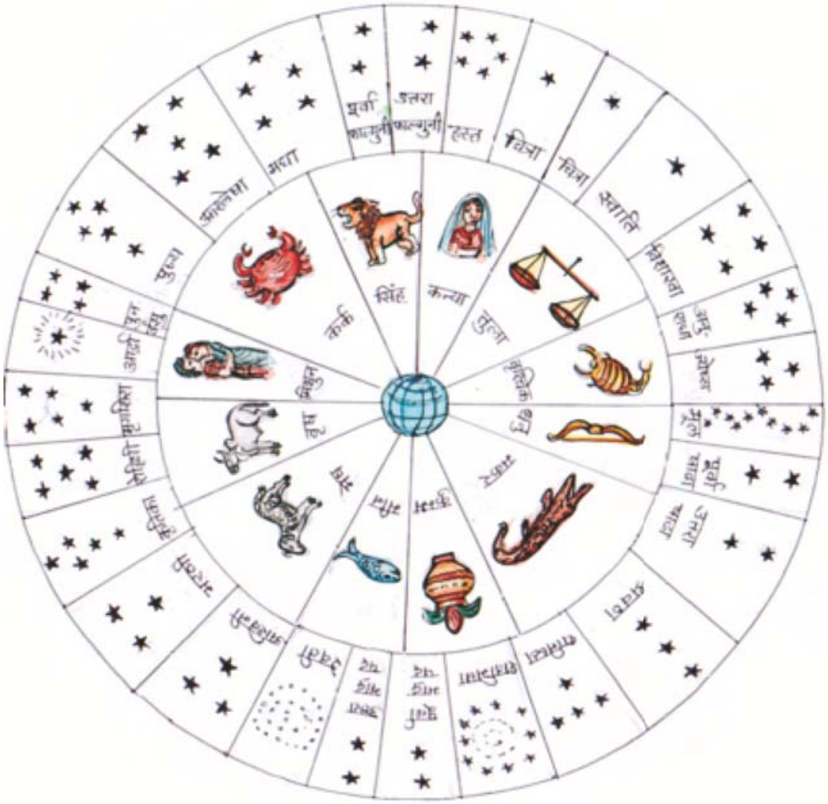

कालचक्रं सततं प्रचलति। भारते कालविषयिनी गणना वैदिककालात् प्रचलिता अस्ति। अत्र विभिन्नाः संवत्सराः प्रचलिताः अभवन्। परम् अद्यत्वे व्यवहारे विक्रमसंवत् , शालिवाहन, शकसंवत्, ईसवीयसंवत् चेति संवत्सराः प्रमुखाः सन्ति। तत्र शकसंवत् अस्माकं राष्ट्रियसंवत् विद्यते। विक्रमसंवत् प्राचीनकालाद् – विशेषतः लोकव्यवहारे प्रचलति। ईसवीयसंवत् च अद्यत्वे राजकार्ये प्रायेण प्रयुज्यते। संवत्, संवत्सरः , वर्षं चेति शब्दाः पर्यायवाचिनः सन्ति। एकस्मिन् वर्षे वसन्तः, ग्रीष्मः , वर्षा, शरद् , हेमन्तः शिशिरश्चेति षड्ऋतवः भवन्ति।

एकस्मिन् वर्षे सूर्यः सप्तविंशति (27) नक्षत्रेषु परिभ्रमति। एतदनुसारमेव भारतीय वर्षस्य निर्माणम् भवति। द्वादशानां नक्षत्राणां पूर्णिमातिथेः अनुसारं द्वादशानां मासानां नामकरणं जातम्। सपादद्वि नक्षत्राणां मेलनं कृत्वा एकस्या राशेः निर्माणं भवति। सूर्यः एकमासे एकस्मिन् राशौ भ्रमति। द्वादशमासानां नामकरणं पूर्णिमातिथौ आगतस्य चान्द्रनक्षत्रस्य उपरि जातम्। यथा– चैत्र–चित्राम्, वैशाख–विशाखाम्, ज्येष्ठः–ज्येष्ठाम् आषाढः–पूर्वाषाढाम्, श्रावणः–श्रवणं, भाद्रपदः– भाद्रपदम्, आश्विनः–अश्विनीं, कार्तिकः–कृतिकां, मार्गशीर्षः–मृगशिरां, पौषः–पुष्यं, फाल्गुनः– फाल्गुनीमाश्रित्य विख्याताः।

१. **चैत्रमासः** – अस्मात् मासाद् एव विक्रमसम्वत् प्रारभ्यते। भगवतीदुर्गायाः उपासना, चैत्री चन्द्रः (सिन्धी समाजस्यपर्वः) भगवतः श्री रामचन्द्रस्य जन्मोत्सवश्च अस्मिन्नेव मासे आगच्छति।

२. **वैशाखमासः** – अस्मिन् मासे अक्षयतृतीया, बुद्धपूर्णिमा च आयातः। बहूनि माङ्गलिक-कार्याणि अप्यस्मिन् मासे भवन्ति।

३. **ज्येष्ठमासः** – अस्मिन् मासे निर्जला - एकादशी, वटसावित्री-व्रतपूजनम् अन्ये च माङ्गलिकाः उत्सवाः भवन्ति।

४. **आषाढमासः** – अस्मिन् मासे देवशयनी एकादशी, गुरूपूर्णिमा, भगवतः जगन्नाथस्य रथ यात्रादयः व्रतोत्सवाः भवन्ति।

५. **श्रावणमासः** – अस्मिन् मासे बहूनि- धार्मिकपर्वाणि यथा- हरियाली अमावस्या, श्रावणी तृतीया, श्रावणीकर्म रक्षाबन्धनं च आयोज्यन्ते।

६. **भाद्रपदमासः** – अस्मिन् मासे भगवतः श्रीकृष्णस्य जन्मोत्सवपर्वणः, वत्सद्वादश्याः, ऋषिपञ्चम्याः, गणेशोत्सवस्य, अनन्तचतुर्दश्याः आयोजनं भवति।

७. **आश्विनमासः** – अस्य मासस्य प्रथमपक्षे तर्पणादिकृत्यं भवति। द्वितीये पक्षे च दुर्गा देव्याः पूजा सर्वत्र भवति। क्षत्रियाणां शस्त्रादि पूजनार्थं विजयदशमी पर्वः शरदपूर्णिमा अपि अस्मिन् मासे भवति।

८. **कार्तिकमासः** – अस्मिन् मासे कर्कचतुर्थी, अहोई अष्टमी, धनत्रयोदशी, दीपावलीमहोत्सवः, गोवर्धनपूजा, भ्रातृद्वितीया देवोत्थायी एकादशी, कार्तिकपूर्णिमादीनि पर्वाणि समायान्ति ।

१०. **मार्गशीर्षमासः** – अस्मिन् मासे मोक्षप्रदा एकादशीव्रतमायाति ।

११. **पौषमासः** – अस्मिन् मासे पुत्रदा- एकादशी, मकरसङ्क्रान्तिः केरलादिप्रदेशस्य पोङ्गल इत्यादीनि पर्वाणि च भवन्ति ।

११. **माघमासः** – अस्मिन् मासे वसन्तपञ्चम्यां तिथौ विद्यादेव्याः सरस्वत्याः पूजनं महाकवि माघस्य जयन्ती माघ पूर्णिमा च भवन्ति ।

१२. **फाल्गुनमासः** – अस्मिन् मासे होलिकादहनम्, धूलिवन्दनं सम्वत्सरावसानं च भवति ।

एकस्मिन् मासे त्रिंशद् दिवसाः द्वौ पक्षौ च भवतः-शुक्लः कृष्णश्च। तत्र प्रत्येकं पक्षे पञ्चदश तिथयो भवन्ति। तत्र शुक्लपक्षान्ते पूर्णिमा कृष्णपक्षान्ते च अमावस्या भवति। तिथिनां नामानि एवं बोध्यानि

– प्रतिपदा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी, सप्तमी, अष्टमी, नवमी, दशमी, एकादशी, द्वादशी, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पूर्णिमा, अमावस्या चेति। एवं बृहस्पतिमाश्रित्य षष्टि संवत्सराणां चक्रः प्रवर्तते । चतुर्युगानामेकः महायुगः भवति। द्विसप्तति महायुगानाम् एकः मन्वन्तरः भवति। अधुना वैवस्वत मन्वन्तरस्य अष्टाविंशतितमो महायुगो प्रचलति।

शब्दार्थः

शब्दः	सरलार्थः	हिन्दी अर्थ
सततम्	निरन्तरम्	लगातार
व्यापकः	सर्वत्र	सब स्थानों पर
अद्यत्वे	सम्प्रति	आजकल
सपादद्वि	पादसहितं द्वि	सवा दो
आश्रित्य	अवधृत्य	आधार पर

अभ्यासः

मौखिकप्रश्नाः

१. **अधोलिखितानां पदानाम् उच्चारणं कुरुत –**

शक्नोति विद्वांसः संवत्सराः विक्रमसंवत् ईसवीयसंवत्

प्रयुज्यते सपादद्वि माङ्गलिकाः तर्पणादिकृत्यं पुष्यनक्षत्रस्य सङ्क्रान्तिः

२. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् एकपदेन उत्तराणि वदत –**

(क) एकस्मिन् वर्षे कति मासाः भवन्ति ?

(ख) वसन्तपञ्चमी कस्मिन् मासे भवति ?

(ग) एकस्मिन् वर्षे कति ऋतवः भवन्ति ?

(घ) एकस्मिन् वर्षे सूर्यः कति नक्षत्रेषु परिभ्रमति ?

लिखितप्रश्नाः

१. लघूत्तरात्मक प्रश्नाः -

(क) कालः कीदृशः अस्ति ?

(ख) वर्षशब्दस्य वाचकाः अन्ये शब्दाः के ?

(ग) नक्षत्राणां संख्या कति सन्ति ?

(घ) भारतीयमासानां पक्षयोः नामनी लिखत ?

२. उचित शब्देन सह मेलनं कुरुतः -

(य)	(र)
(क) मासाः	(अ) एकम्
(ख) वर्षम्	(आ) पञ्चदश
(ग) ऋतवः	(इ) द्वादश
(घ) तिथयः	(ई) षट्

३. मञ्जूषातः शब्दान् चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -

राष्ट्रिय, गणना, त्रिंशद्, प्रचलति, सपादद्वि

(क) कालविषयिनी .... वैदिकालात् प्रचलिता अस्ति ।

(ख) कालचक्रं सततं .... ।

(ग) तत्र शकसंवत् अस्माकं .... संवत् विद्यते ।

(घ) .... नक्षत्राणां मेलनं कृत्वा एकस्याः राशेः निर्माणं भवति ।

(ङ) एकस्मिन् मासे .... दिवसाः भवन्ति ।

४. निम्नलिखितशब्दानां पर्यायवाची शब्दान् लिखत -

(क) संवत्सरः - .... ।

(ख) सूर्यः - .... ।

(ग) वसन्तः - .... ।

(घ) माहः - .... ।

(ङ) चन्द्रः - .... ।

५. भारतीयमासानां तिथीनां च नामानि लिखत।

६. ऋतूणां नामानि लिखत।

योग्यता-विस्तारः

(१) द्वादशराशीणां नामानि -

१. मेषः	२. वृषभः	३. मिथुनः	४. कर्कः
५. सिंहः	६. कन्या	७. तुला	८. वृश्चिकः
९. धनुः	१०. मकरः	११. कुम्भः	१२. मीनः

(२) भारतीयाः षड्ऋतवः -

१. वसन्तः	२. ग्रीष्मः	३. वर्षा	४. शरद्
५. हेमन्तः	६. शिशिरः		

(३) सप्ताहस्य सप्तदिवसाः -

१. रविवासरः	२. सोमवासरः	३. मङ्गलवासरः	४. बुधवासरः
५. गुरुवासरः	६. शुक्रवासरः	७. शनिवासरः	

(४) द्वौ पक्षौ -

१. कृष्णपक्षः २. शुक्लपक्षः

(५) द्वे अयने -

१. उत्तरायणम् २. दक्षिणायनम्

(६) सप्तविंशति नक्षत्रानि -

१. अश्विनी	२. भरणी	३. कृतिका	४. रोहिणी
५. मृगशिरा	६. आर्द्रा	७. पुनर्वसुः	८. पुष्यः
९. आश्लेषा	१०. मघा	११. पूर्वाफाल्गुनी	१२. उत्तराफाल्गुनी
१३. हस्तः	१४. चित्रा	१५. स्वाति	१६. विशाखा
१७. अनुराधा	१८. ज्येष्ठा	१९. मूलम्	२०. पूर्वाषाढा
२१. उत्तराषाढा	२२. श्रवणः	२३. धनिष्ठा	२४. शतभिषा
२५. पूर्वाभाद्रपदः	२६. उत्तराभाद्रपदः	२७. रेवती	

क्रमवाचक शब्द २१ से ५० तक (मूलरूपम्)

क्र.सं.	पूरणी संख्या पुँल्लिङ्गम्	पूरणी संख्या स्त्रीलिङ्गम्	पूरणी संख्या नपुसंकलिङ्गम्
२१	एकविंशः	एकविंशी	एकविंशम्
२२	द्वाविंशः	द्वाविंशी	द्वाविंशम्
२३	त्रयोविंशः	त्रयोविंशी	त्रयोविंशम्
२४	चतुर्विंशः	चतुर्विंशी	चतुर्विंशम्
२५	पञ्चविंशः	पञ्चविंशी	पञ्चविंशम्
२६	षड्विंशः	षड्विंशी	षड्विंशम्
२७	सप्तविंशः	सप्तविंशी	सप्तविंशम्
२८	अष्टाविंशः	अष्टाविंशी	अष्टाविंशम्
२९	नवविंशः	नवविंशी	नवविंशम्
२९	एकोनत्रिंशः	एकोनत्रिंशी	एकोनत्रिंशम्
३०	त्रिंशः	त्रिंशी	त्रिंशम्
३१	एकत्रिंशः	एकत्रिंशी	एकत्रिंशम्
३२	द्वात्रिंशः	द्वात्रिंशी	द्वात्रिंशम्
३३	त्रयस्त्रिंशः	त्रयस्त्रिंशी	त्रयस्त्रिंशम्
३४	चतुस्त्रिंशः	चतुस्त्रिंशी	चतुस्त्रिंशम्
३५	पञ्चत्रिंशः	पञ्चत्रिंशी	पञ्चत्रिशम्
३६	षड्त्रिंशः	षड्त्रिंशी	षड्त्रिंशम्
३७	सप्तत्रिंशः	सप्तत्रिंशी	सप्तत्रिंशम्
३८	अष्टात्रिंशः	अष्टात्रिंशी	अष्टात्रिंशम्
३९	नवत्रिंशः	नवत्रिंशी	नवत्रिंशम्
३९	एकोनचत्वारिंशः	एकोनचत्वारिंशी	एकोनचत्वारिंशम्
४०	चत्वारिंशः	चत्वारिंशी	चत्वारिंशम्

४१	एकचत्वारिंशः	एकचत्वारिंशी	एकचत्वारिंशम्
४२	द्विचत्वारिंशः	द्विचत्वारिंशी	द्विचत्वारिंशम्
४३	त्रयश्चत्वारिंशः	त्रयश्चत्वारिंशी	त्रिचत्वारिंशम्
४४	चतुश्चत्वारिंशः	चतुश्चत्वारिंशी	चतुश्चत्वारिंशम्
४५	पञ्चचत्वारिंशः	पञ्चचत्वारिंशी	पञ्चचत्वारिंशम्
४६	षट्चत्वारिंशः	षट्चत्वारिंशी	षट्चत्वारिंशम्
४७	सप्तचत्वारिंशः	सप्तचत्वारिंशी	सप्तचत्वारिंशम्
४८	अष्टचत्वारिंशः	अष्टचत्वारिंशी	अष्टचत्वारिंशम्
५९	नवचत्वारिशः	नवचत्वारिंशी	नवचत्वारिंशम्
५९	एकोनपञ्चाशः	एकोनपञ्चाशी	एकोनपञ्चाशम्
५०	पञ्चाशतः	पञ्चाशी	पञ्चाशम्